

TALLINNA ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE DISSERTATSIOONID

UNIVERSITÄT TALLINN
DISSERTATIONEN IN DEN GEISTESWISSENSCHAFTEN

Maris Saagpakk

**AEG JA INIMENE BALTISAKSA AUTOBIOGRAAFIATES:
19. SAJANDI LÕPUST KUNI ÜMBERASUSTAMISENI**

Analüütiline ülevaade

TALLINNA ÜLIKOO
HUMANITAARTEADUSTE DISSERTATSIOONID
UNIVERSITÄT TALLINN
DISSERTATIONEN IN DEN GEISTESWISSENSCHAFTEN

Maris Saagpakk

**AEG JA INIMENE BALTISAKSA AUTOBIOGRAAFIATES:
19. SAJANDI LÕPUST KUNI ÜMBERASUSTAMISENI**

Analüütiline ülevaade

Germaani-romaani filoloogia osakond, filoloogiateaduskond, Tallinna Ülikool.

Dissertatsioon on lubatud kaitsmisele doktorikraadi taotlemiseks kirjandusteaduste alal 12. novembril 2006. aastal Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste doktorinõukogu poolt.

Oponent: Liina Lukas (*PhD*, Tartu Ülikool)

Juhendaja: Heli Mattisen (*PhD*, Tallinna Ülikool)

Kaitsmine toimub 12. jaanuaril 2007. aastal kell 15.00 Tallinna Ülikooli ruumis U-649, Uus-Sadama 5, Tallinn, Eesti.

Autoriõigus: Maris Saagpakk, 2006

Autoriõigus: Tallinna Ülikool, 2006

ISSN 1736-3624 (online, PDF)

ISBN-10 9985-58-469-4 (online, PDF)

ISBN-13 978-9985-58-469-9 (online, PDF)

ISSN 1736-3667 (analüütiline ülevaade online, PDF)

ISBN-10 9985-58-470-8 (analüütiline ülevaade online, PDF)

ISBN-13 978-9985-58-470-5 (analüütiline ülevaade online, PDF)

Tallinna Ülikooli kirjastus
Narva mnt 25
10120 Tallinn
www.kirjastus.tlu.ee

SISUKORD

AUTORI TEEMAKOHASED PUBLIKATSIOONID.....	4
SISSEJUHATUS.....	5
1. AUTOBIOGRAAFIA KIRJANDUSTEADUSE HUVIORBIIDIS.....	7
2. AUTOBIOGRAAFIAD KOLLEKTIIVSE MÄLU KANDJATENA.....	9
3. TEKSTIKS KASVAMINE	10
4. KULTUURIMÄLU ILMINGUD UURITUD TEKSTIDES.....	12
5. AJALOOSÜNDMUSED BALTISAKSA AUTOBIOGRAAFIATES	13
KOKKUVÕTE.....	14
DEUTSCHBALTISCHE AUTOBIOGRAPHIEN ALS DOKUMENTE DES ZEIT- UND SELBSTEMPFINDENS: VOM ENDE DES 19. JAHRHUNDERTS BIS ZUR UMSIEDLUNG 1939. Zusammenfassung.....	15
ANALÜÜTILISES ÜLEVAATES VIIDATUD KIRJANDUS	16

AUTORI TEEMAKOHASED PUBLIKATSIOONID

- I. Maris Saagpakk 2006a. “Meie” ja “nemad” baltisaksa avaldamata mälestuskirjanduses. – *Akadeemia*, 3, 551–563.
- II. Maris Saagpakk 2006b. Fiktion oder Wirklichkeit. Anmerkungen zur Erinnerungsarbeit anhand autobiographischer Texte der Deutschbalten. – *Thresholds of Interpretation: Crossing the Boundaries in Present-Day Literary Criticism*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 250–266.
- III. Maris Saagpakk 2006c. Der Erste Weltkrieg in den autobiographischen Texten deutschbaltischer Autoren. – *Journal of Baltic Studies*, 1, 1–21.
- IV. Maris Saagpakk 2006d. Ethnische Anekdoten in der deutschbaltischen Autobiographik. –A. Arold (toim). *Humaniora: Germanistica I. Deutsch am Rande Europas*. Tartu: Tartu University Press, 353–362.
- V. Maris Saagpakk 2005a. Darstellung der Kindheit in den deutschbaltischen Autobiographien. – *Jahrbuch des baltischen Deutschtums*. Lüneburg: Carl-Schirren Gesellschaft, 144–152.
- VI. Maris Saagpakk 2005b. Darstellung der Vergangenheit in der unveröffentlichten deutschbaltischen Autobiographik. – C. Parry (toim). *Erfahrung der Fremde. Beiträge auf der 12. Internationalen Arbeitstagung. Vaasan Yliopiston julkaisu. Selvityksiä raporteja 119. Saxa Sonderband*. Vaasa, 239–246.
- VII. Maris Saagpakk 2005c. Umsiedlung in den autobiographischen Texten der Deutschbalten. – *The Baltic Way in Europe. Revolution and Evolution*. Valmiera, 67.
- VIII. Maris Saagpakk 2003. Der Beginn des Ersten Weltkrieges in deutschbaltischer Literatur. – *Jahrbuch des baltischen Deutschtums*. Lüneburg: Carl-Schirren Gesellschaft, 216–228.
- IX. Maris Saagpakk 2002. Das kleine Häuflein deutscher Streiter – zur Selbstreflexion der Deutschbalten in der Literatur über den Ersten Weltkrieg. – D. Müller, H. Ridali (toim). *Germanistik in Tallinn. Texte, Thesen und Projekte zur deutschen Sprache und Literatur*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 114–127.
- X. Maris Saagpakk 2001. Die literarische Reaktion der Deutschbalten auf den Ersten Weltkrieg. – W. Ulrich (toim). *Deutsch in Estland und Ungarn. Beiträge zur Germanistik und Fachdidaktik*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 89–93.
- XI. Maris Saagpakk. *Raum und Zeit in den deutschbaltischen Autobiographien*. Konverentsi “Tradition und Zukunft der Germanistik” kogumik. Tallinn, Mai 2005 (in print).
- XII. Maris Saagpakk. *Das autobiographische Schreiben als Herzensbedürfnis. Eine Betrachtung zu deutschbaltischen Autobiographien*. Konverentsi “Deutsche Sprache und Literatur im Ostseeraum II” kogumik. Riia 24.04.2004 (in print).
- XIII. Maris Saagpakk. *Esten und Letten in den unveröffentlichten deutschbaltischen Autobiographien*. Konverentsi “Nationale und ethnische Konflikte im Baltikum in der Zwischenkriegszeit” kogumik. Lüneburg: Carl-Schirren Gesellschaft. 12.–14.11.2004 (in print).
- XIV. Maris Saagpakk. Deutschbalten als Vermittler europäischer Kultur(en) nach Estland!? “Eurovisionen” Polen (in print).
- XV. Maris Saagpakk. 1905. aasta revolutsiooni kajastamine baltisaksa kirjanduses. – T. Rosenberg (toim). *Punane aasta Eestis. 100 aastat 1905. aasta revolutsioonist*. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised. Tartu (in print).

SISSEJUHATUS

Dokoritöö “Deutschbaltische Autobiographien als Dokumente des Zeit- und Selbstempfindens: vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zur Umsiedlung 1939” kirjutamise ajendiks oli huvi baltisaksa kultuuriloo ja baltisaksa kogukonna tunnetusliku maailma vastu.

Baltisaksa kultuurilugu on osa Eesti kultuuriloost; see on meie maaga sajandeid seotud olnud ja meie rahvaga kõrvuti elanud rahva lugu. Baltisaksa ajaloo uurimisel on Eestis pikk traditsioon, kuna see on lahutamatuks osaks Eesti ajaloost. Eesti teadlaste huvi baltisaksa kirjanduse vastu on olnud tagasihoidlikum. Meil on küll mõned selle valdkonna tunnustatud uurijad, kellest esimesena tuleks mainida Jaan Unduskit ja Liina Lukast, kuid baltisaksa kirjanduse kohta Eestis ilmunud uurimuste kogumahtu ei saa pidada kuigi mahukaks.

Pöörates pilgu Saksamaale, võib viimastel aastatel täheldada huvi tõusu baltisaksa kirjanduse vastu. 2005. aastal ilmus Gero von Wilperti sulest suurepärase baltisaksa kirjanduslugu (“Deutschbaltische Literaturgeschichte”) ning 2003. aastal Armin von Ungern-Sternbergi mahukas monograafia “Erzählregionen”. Samuti on aastate jooksul ilmunud artikleid ja eri autoreid puudutavaid üksikuurimusi. Puuduvad aga monograafiad mitmetest tähtsatest autoritest, vähe on laiemaid perioode hõlmavaid üldistavaid uurimusi.

Käesoleva doktoritööga laiendatakse baltisaksa kirjandusteaduse senist uurimisvaldkonda ja võetakse vaatluse alla baltisaksa avaldamata autobiograafilise kirjandus. Baltisaksa autorite sulest ilmunud autobiograafilisi tekste on ka trükitud avaldatud ja mitmed tekstid on küllaltki tuntud. Kuna tänapäevani ei ole ilmunud ühtegi ülevaatlikku uurimust baltisaksa autobiograafilisest kirjandusest, tekib küsimus, kas ei oleks pidanud alustama just sellest. Doktoritöös avaldamata tekstide käsitlemisel lähtusin eeldusest, et avaldamata tekstid on võrreldes trükitud ilmunutega avatumad, kriitilisemad ja isiklikumad. Sellise teesi püstitamisel võtsin aluseks viimase 20 aasta jooksul ilmunud erinevate avaldamata autobiograafiliste tekstikorpuste analüütilised uurimused. Lisaks võimaldas avaldamata materjali kasutamine laiendada autorite ringi. Avaldatud on seni peamiselt tuntud ühiskonnategelaste, kirjanike ja aadlikest amatöörkirjanike tekste, kusjuures mitmed tekstid (Eduard von Dellingshausen, Camilla von Stackelberg, Berndt von Staden, Walter von Wistinghausen) on ilmunud ka eesti keeles. Avaldamata allikate kasutamine võimaldas tunduvalt laiendada autorite ühiskondliku kuuluvuse spektrit ning kaasata käsitluses ka õpetajate, arstide, pastorite, koduperenaiste, sekretäride, ärimeeste, ametnike ja põllumeeste sulest pärinevaid tekste. Uurimisprojekti esimeseks osaks oli seega allikmaterjali lokaliseerimine ja sellega tutvumine.

Dokoritöö tekstikorpust koosneb 43-st baltisaksa autorite sulest pärinevast autobiograafilisest tekstist, mis käsitlevad aega sajandivahetusest kuni ümberasumiseni ning on enamasti kirjutatud pärast II maailmasõda.

Suur osa käesolevas uurimuses kasutatud käsikirjalisi autobiograafilisi tekste (24) pärineb Lüneburgis asuvast Carl Schirreni Ühingust (edaspidi CSÜ). CSÜ on pika traditsiooniga baltisakslaste ühendus mitmekesise ja huvitava arhiivivara ning rikkaliku raamatukoguga. Arvatavasti tänu CSÜ heale nimele ja suurele tuntusele baltisakslaste hulgas on aastakümnete jooksul paljud perekonnad usaldanud erinevaid materjale just selle ühingu valdusesse. Samas ei ole CSÜ siiski teaduslik institutsioon, selle ühingu arhiivmaterjalid asuvad alfabeetilises järjestuses riiulitel, kuid neil ei ole koode ega muid tähiseid, mistõttu töös viidatakse ilma täpsustava teabeta lihtsalt CSÜ kogudes olevatele tekstidele. Lisaks CSÜ kogudele tegin järelepärimisi ja käisin veel mitmetes Eesti ja Läti arhiivides, samuti tutvusin ka Marburgis asuva Herderi Instituudi arhiivmaterjaliga, kus leidsid mõned tekstid, mis käesoleva töö kontekstis huvi pakkusid. Samuti tegin katseid saada manuskripte erakogudest, kuid selles valdkonnas oli vähem edu. Kaks teksti jõudsid siiski ka sel teel minuni. Kui arhiivikogude puhul võib väita, et töös käsitletud korpust võib pidada peaaegu lõplikuks, siis suurim potentsiaal korpuse laiendamiseks peitub kindlasti just erakogudes.

Töö eesmärgiks on autobiograafiliste tekstide põhjal analüüsida viimaste veel Eestis ja Lätis elanud ning siit lahkuma pidanud baltisakslaste enese- ja ajalootunnetust ehk siis seda, kuidas need baltisakslastest autorid kirjeldavad oma aega ja iseennast selles ajas ning millistel tugipunktidel rajaneb nende identiteet. Samuti on töö eesmärgiks uurida, miks analüüsitavaid tekstide autorid kirjutama asusid ning missuguseid kirjanduslikke võimalusi nad kasutavad, et oma elu narratiiviks kujundada. Lähtudes üksiktekstidest, püütakse doktoritöös iga üksiku teema puhul luua üldistav perspektiiv, mille tulemusena joonistuvad välja

antud tekstikogumi jaoks iseloomulikud jooned. Käesoleva doktoritöö korpuses olevates autobiograafilistes tekstides kätketud teavet erinevate ajalooliste sündmuste kohta käsitletakse töös kultuurimälu ilminguna, millel on suur mentaliteedi- ja kultuurilooline väärtus.

Kuna uurimisobjektideks oleval tekstid on “Lood Elust”, siis lähtub töö metodoloogilises plaanis peamiselt kirjandusteoreetilistest allikatest. Töö on interdistsiplinaarse loomuga, hõlmates lisaks kirjandusteaduslikele vaatenurkadele ka psühholoogilisi ja ajaloolisi aspekte. Kuigi vaatluse all olevad autobiograafilised tekstid on avaldamata ja eelkõige lähedastele lugemiseks mõeldud, kujutavad need ometi katset tõusta kõrgemale isikliku elu seikadest ja faktidest ning jäädvustada mitte niivõrd iseennast, kuivõrd oma aega. Kuivõrd žanrilises tähenduses on tegemist autobiograafiatega, antakse sissejuhatavates peatükkides lühikäsitlusi autobiograafia uurimise ajaloost, autobiograafia kui kirjandusliku žanri määratlustest ning kesken-
detakse antud tööle lähedasi uurimissuundi kajastavate tööde tutvustamisele.

Töö uurimuslikus osas analüüsitakse mitmeid teoreetilistes peatükkides kirjeldatud nähtusi antud uurimis-
korpuse ulatuses. Esmalt leiavad käsitlust autobiograafiliste tekstide eessõnad, mis Wulf Segebrechti järgi on autori ja lugeja omavahelise usaldussuhte loomise tandroks¹. Edasi vaadeldakse autori ja teksti suhet, analüüsitakse võtteid, mille abil autor kujundab oma mälestustest teksti, millised raskused seejuures tekivad ja kuidas autorid neist raskustest lugejale teada annavad. Teises peatükis analüüsitakse tekstiloo-
me ajendeid, lähtudes ühelt poolt autorite enda vastavasisulistest ütlustest ning teisalt lugejaperspektiivist tule-
tatud järeldustest. Metodoloogilises plaanis on selles peatükis esitatud analüüsi aluseks Jürgen Lehmanni
autobiograafiatega liigitus². Järgnevalt võetakse lähema vaatluse alla tekstitasand, näidates, kuidas vormivad
autorid oma mälestustest narratiivid, milliseid võtteid seejuures kasutatakse ning millised ühisjooned välja
joonistuvad. Viimane analüütiline peatükk sisaldab töö raames kõige mahukamat ja kandvamat uurimis-
suunda, milleks on autobiograafiliste tekstide käsitlemine kollektiivse identiteedi edasiandjate ja ühise mälu
kandjatena. Lisaks sellele vaadeldakse viimases peatükis ajalooliste sündmuste kajastamist antud tekstides
ja tuuakse välja peamised tendentsid ja rõhuasetused. Analüüsitud tööde kirjandusliku kvaliteedi määra-
lemine ei ole antud töö eesmärgiks.

Käesolevas eestikeelses kokkuvõttes ei järgita täpselt kirjeldatava doktoritöö liigendust ja struktuuri.
Teoreetilise materjali osas tuuakse alljärgnevalt välja mõned kõige olulisemad suundumused autobiograafia
uurimise ajaloost ning samuti viited käesoleva töö metodoloogilise tausta jaoks määravaks saanud
uurimustele. Kuna töö erinevates peatükkides toetatakse eri teoreetikute töödele, on viimati mainitud
aspektis lähtutud vaid töö peaesmärki puudutavatest kõige olulisematest materjalidest. Kokkuvõtte ei
võimalda esitada doktoritöö kõiki järeldusi ja tulemusi, kuna tegemist on avaldamata materjalil baseeruva
uurimusega ja töö sisaldab palju tsitaate ning kommentaare. Neid ei ole aga võimalik antud kokkuvõttes
täies mahus välja tuua. Seega piirduakse kõige olulisemate järelduste ja tulemuste esitamisega peatükkide
lõikes.

¹ Segebrecht 1998: 163–169.

² Lehmann 1988: 57–62.

1. AUTOBIOGRAAFIA KIRJANDUSTEADUSE HUVIORBIIDIS

Autobiograafia kui žanri uuringute esimestel kümnenditel pandi põhirõhk sellele, missugust informatsiooni annab tekst autori ja tema aja kohta. Oluliste käsitlustena tuleb mainida eelkõige Wilhelm Dilthey ja Georg Mischi, aga ka Hans Glagau ja Werner Mahrholzi töid. Dilthey “Das Erleben und die Selbstbiographie” (1906) rõhutas autobiograafia tähtsust kirjandusteaduses, mille keskmeks tuleks Dilthey nägemuse kohaselt seada inimese uurimine. Georg Mischi (“Geschichte der Autobiographie” ilmus aastatel 1907–1969, viimane köide avaldati pärast autori surma) köitis autobiograafiate puhul samuti võimalus uurida inimese eneseteadvuse ajaloolist arengut. Misch viitas sellele, et autobiograafiaid ei saa uurida vaid kirjandusteaduslike meetoditega ning et rakendada tuleb ka ajaloo- ja psühholoogiaalaseid teadmisi³.

Hans Glagau käsitles oma teoses “Die moderne Selbstbiographie als historische Quelle” (1903) autobiograafiate väärtust ajaloolise allikmaterjalina ning rõhutas, et autobiograafiline tekst on subjektiivse iseloomuga ega sisalda endas ajaloolist tõde. Ajaloolastele soovitas Glagau ajaloolise tõe väljaselgitamiseks kõrvaldada autobiograafilistest tekstidest “romaanilaadsed elemendid”⁴.

Sajandi esimestel kümnenditel ilmunud käsitlustest viimane oluline teos, millele antud kontekstis viitama peab, on Werner Mahrholzi “Deutsche Selbstbekenntnisse” (1919). Mahrholz rõhutas, et autobiograafilised tekstid kätkevad endas autori vaateid oma ajastule iseloomulikele mõtetele ja tundmustele. See tõdemus tõstab Mahrholzi töö viimastel aastakümnetel eriti levinud mentaliteedilooliste uurimuste eelkäijaks.

Mainitud uurimuste ilmunisajal olid teada-tuntud eelkõige kuulsate ja mõjukate inimeste autobiograafiad ning see viis seisukohani, et autobiograaf tunnetab oma eluloo ja isiksuse erilisust ja alles see teadmine paneb ta kirjutama. Hilisematel aegadel on tõestatud, et see ei ole tingimata nii. Autobiograafiaid on alati kirjutatud ka selleks, et edasi anda mingi ajaloolise sündmuse või erilisena tunnetatud kollektiivi olemust ja oma osa selles. Samuti on erinevatel aegadel autobiograafilist kirjutamisprotsessi kasutatud selleks, et teatud traumeerivatest läbielamistest üle saada.

Kui autobiograafiauuringute algaastail tegeldi peamiselt indiviidi ja aja suhetega, siis umbes sajandi keskpaigas keskenduti rohkem vormiuuringutele. Umbes 20 aasta jooksul ilmus rohkelt artikleid ja pikemaid uurimusi autobiograafia vormilistest aspektidest. Wayne Shumaker püüdis oma töös “English Autobiography” (1954) maha märkida autobiograafia žanripiirid, võrreldes seda kirjade, päevikute, ajalookäsitluste ja romaanidega. Roy Pascal käsitles oma ettekandes “Autobiography as an Art Form” (1959) autobiograafilist teksti fiktsioonina. Pascali hinnangul loob autobiograafia kunstiväärtuse selle tekstiliigi subjektiivne ja selektiivne olemus. Autobiograafia on tekstiliik, mis esitab poetilise tõe mingi ajastu kohta. Shumakeri ja Pascali mõtteid laiendas oma artiklis “Der Stil der Autobiographie” (1970) Jean Starobinski, kes keskendus stiiliuuringutele ja pidi žanrile omase suure vormilise mitmekesisuse taustal tõdema, et autobiograafia vormilisi ja stilistilisi kriteeriume ei ole võimalik üheselt määratleda. Autobiograafilise teksti autoril kujuneb välja ainult talle omane “individuaalstiil”, mis tekib minevikuga suhestudes, kuid on samas suunatud tulevikku, sest teksti ülesandeks on kanda edasi teatud kuvandit autori isikust ja viia see tulevase lugejani⁵.

Järgmisena tuleb esile tõsta prantsuse autobiograafiaurija Philipp Lejeune tööd, kes oma teoses “Le pacte autobiographique” (1973) pühendus autori ja lugeja suhte uurimisele. Antud töö kontekstis on Lejeune uurimuse puhul kõige tähtsamaks järeltõdemus, et autobiograafiline tekst realiseerub tervikuna alles suhtes lugejaga⁶.

³ Misch 1949: 6.

⁴ Glagau 1903: 168.

⁵ Starobinski 1998: 202.

⁶ Lejeune 1998: 215.

Autobiograafia käsitlemine fiktsionaalse, kirjandusliku tekstina tõi kaasa uurijate keskendumise kõrge kirjandusliku tasemega autobiograafilistele tekstidele. Huviorbiidis olid eelkõige tuntud autorite teosed. Sellest perioodist pärinevad mitmed kõrgetasemelised uurimused autobiograafia kui žanri arengu erinevatest perioodidest⁷.

Seoses kultuurilooliste uurimissuundade võidukäiguga viimastel kümnenditel on autobiograafiate uurijad oma tekstivaliku kriteeriume tunduvalt laiendanud. Kaasaegses autobiograafilisi tekste uurivas kirjandusteaduses käsitletakse rohkelt ka n-ö mittekirjanike tekste, mis on toonud kaasa kirjanduslike kriteeriumide revideerimise vajaduse. Pöördumine laiema autorite ringi poole on eelduseks erinevate aja-, kultuuri- ja mentaliteedilooliste⁸ ning psühholoogia-alaste küsimuste käsitlemisel. Eriti suure uurijatepoolse tähelepanu on viimasel ajal pälvinud ühiskonna heidikute tekstid, nt prostituutide, vaimuhaigete, kurjategijate autobiograafilised märkmed. Oluline on siinjuures põhimõte – pöördumine nn kirjanduse suurkujude elulugude tasandi juurest kirjanduslikele ääremaadele, mis lubab huviorbiiti tõsta ka kirjanduslikult tasemelt vähem olulised, kuid mingi muu aspekti poolest omapärased teosed. Samuti on viimasel ajal uuritud autobiograafia kirjutamise teraapilist toimet kirjutajale. Seega võib öelda, et autobiograafia kui žanri uurimine on lähiminevikus sarnaselt muu kirjandusteadusega interdistsiplinaarsem ja avatum kui kunagi varem.

Viimane tõdemus peab paika ka autobiograafia definitsiooni puhul. Kui pikka aega sisaldus autobiograafia definitsioonis ka ajalookirjutuse või kirjandusliku väärtuse aspekt, siis praeguseks on kompromissina kehtima jäänud vaid autobiograafia mõistest kui sellisest tulenev “autos” (mina), “bios” (elu) ja “graphein” (kirjutamine)⁹. Antud uurimuse raames defineerime autobiograafiat kui *autori teksti iseenda elust*. Autor on seejuures iga kirjutav isik ja *elu* on antud kontekstis autori eluga seonduv teave mälestuste, aga ka esemete, kohtade, teiste inimeste ja toimuvate sündmuste kohta, mida autor valdab. Autobiograafia kirjutamise perspektiiviks ja piiriks on autori sisemine maailm – tema hinnangud, hoiakud ja teadmised. *Tekst* on antud töö kontekstis autori tahte kohaselt kirjanduslikult stiliseeritud kirjasõna. Oluline on autori vaba ja vaid sisemisest sunnist suunatud tahe teksti kujundamisel.

Doktoritöös on integreeritud baltisaksa autorite autobiograafiliste tekstide vormianalüüs, psühholoogiliste aspektide käsitlemine ning tekstides sisalduva kultuuriloolise teabe analüüs. Töö uurimuslikus osas käsitletakse esmalt erinevaid autori- ja tekstikeskseid aspekte – kirjutamise ajendid, autor ja tekstiloome, stilistilised ühisjooned, ning lõpetatakse autori poolt kirjeldatud ajalooliste sündmuste kirjelduste analüüsiga. Autobiograafilise teksti autor on küll mineviku tunnistaja, kuid samal ajal on ta ka kirjutamismomendil valitsevate meeleolude ja tõekspidamiste meelevaldas. Seetõttu on iga autobiograafia-alase uurimuse puhul oluline esitada mitte ainult küsimused *mida ja kuidas kajastatakse?*, vaid ka *mis ajendas autorit kirjutama ja kelle jaoks ta seda teeb?* Autori isiksus kirjutamise hetkel määratleb kirjeldatava olemuse. Antud töös toimub seetõttu tekstikorpuses olevate autobiograafiate analüüsis uurimusliku vaatenurga järk-järguline laiendamine, kusjuures autobiograafilist kirjutamisprotsessi käsitlevate peatükkide järeldused aitavad mitmeski mõttes mõista autorite väljautlemisi erinevate ajaloosündmuste kohta.

⁷ Vrd. Niggel, Günter. *Geschichte der deutschen Autobiographie im 18. Jahrhundert*. Stuttgart 1977; Wuthenow, Ralph-Rainer. *Das erinnerte Ich. Europäische Aufklärung und Selbstdarstellung im 18. Jahrhundert*. München 1974; Müller Klaus-Detlef. *Autobiographie und Roman*. Studien zur literarischen Autobiographie der Goethezeit, 1976.

⁸ Vrd. Tiina Kirsi, Leena Kurvet-Käosaare tööd, samuti ka erinevad Merle Karusoo sotsiaalteatri projektid.

⁹ Vrd. Wilpert 1979: 60.

2. AUTOBIOGRAAFIAD KOLLEKTIIVSE MÄLU KANDJATENA

Kultuuriloost huvituvate uurijate jaoks on autobiograafiline tekst eelkõige aja peegliks. Neist tekstidest saab teada, mida mõtleb autor oma ajast ja inimestest, millises valguses kujutab ta oma elu ja kaasaegseid. Selline teadmine on mentaliteediloolisest vaatenurgast sama oluline kui n-õ tõeliselt asetleidnud sündmuste uurimine. Autobiograafilised tekstid on olulisteks allikateks valdkondades, kus üritatakse mõista ühiskonna toimimise erinevaid avaldumisvorme – kirjandust, kunsti, poliitikat, ajalugu, usku, õigusloomet jne – ühe tervikuna. Autobiograafiaid kui kaasaegsete kirjeldusi olnust on alati peetud oluliseks allikaks ajaloo uurimisel, kuid alates 1980-ndatest on kultuuriloolased mälestustekstide vastu üles näidanud eriti elavat huvi, rõhutades nende tekstide kultuuriloolist väärtust. Samast ideest on kantud ka viimased Eestis toimunud mälestustekstide kogumise aktsioonid. Mälestustekste käsitletakse kollektiivse kultuurimälu kandjatena, mis on ajaloo, sellest kirjutamise ja mõtlemise oluliseks osaks. Kuna tegemist on üsna uue suunaga teaduses, on käibel olevate terminite valik veel päris lai: *oral history*, *memoria*, *kulturelles Gedächtnis*, *soziales Gedächtnis*, *memoire collective*, *Tradition*¹⁰ jne.

Kultuuriteaduste juhtivad teoreetikud Jan ja Aleida Assmann defineerivad kultuurimälu järgmiselt: “Kultuurimälu on igale perioodile ja ühiskonnale omane tekstide, piltide ja kombestiku kogum, mille kaudu oma identiteeti tunnetatakse, ning kollektiivne arusaam minevikust, millele toetub ühe teatud grupi arusaam enda erisusest ja ühtsusest”¹¹. Käesoleva töö raames omandab erilise tähtsuse definitsiooni teine pool, mis rõhutab üksikisiku kui teatud sotsiaalse grupi liikme minevikukäsitlust kui selle indiviidi identiteeditunnetuse alustuge.

Assmannide teooriatest lähtuvalt on kultuuriteadustes välja töötatud kolm erinevat tasandit:

- materiaalne tasand: kultuurimälu meediumid – tekstid, monumendid, rituaalid, suulised vormid;
- sotsiaalne tasand: ühiskondlikud institutsioonid, mis kultuurimälu põlistavad ja uurivad;
- vaimne tasand: identiteediloomine, mina- ja teise pildi loomine, normide ja väärtuste kehtestamine.¹²

Kirjanduslikud tekstid on kultuurimälu kandjaks materiaalsel tasandil ning seda eelkõige juhul, kui neis tekstides kajastub emotsioone ja hinnanguid, mis on omased laiemale hulgale inimestest. Kuna kultuuriloolisest aspektist tähistab kollektiivne kultuurimälu teatava inimgrupi poolt aktsepteeritud ja domineerivaid hoiakuid, on kirjandustekstid (sealhulgas ka autobiograafilised tekstid) kultuurilooliste uurimisobjektidena olulised vaid siis, kui neis kajastuvad üldised hoiakud ja vaated. Kollektiivse kultuurimälu kohta saab seega üldistusi teha vaid suuremat tekstihulka võrdlevalt analüüsid.

Käesoleva töö aluseks olev tekstikorpus võimaldab teha järeldusi baltisaksa kultuurimälu kohta ja antud teemat käsitletakse uurimuse kõige mahukamas peatükis. Doktoritöö tulemuste hindamisel tuleb aga siiski mees pidada, et siin tehtud järeldusi ei saa hoolimata nende representatiivsusest pidada üldkehtivaiks. Mentaliteedilooline uurimus, nagu seda on antud töö, ei saa esitada ajaloolist tõde. Uurimuse väärtuseks on seega siin loodud võimalus vaadelda baltisaksa autorite poolt esitatud subjektiivset tõde oma aja kohta, sellisena, nagu see nende autorite jaoks kirjutamismomendil tundus.

¹⁰ Erll 2002: 250.

¹¹ Assmann 1988: 15.

¹² Vrd. Erll 2002: 269.

3. TEKSTIKS KASVAMINE

Doktoritöö esimeses kolmes analüütilises peatükis käsitletakse autobiograafia kirjutamise protsessiga seonduvaid aspekte. Tekste analüüsid ning autorite eneste eessõnades ja tekstis sisalduvaid kommentaare arvesse võttes võetakse vaatluse alla põhjused, miks on autorid kirjutama asunud ning milliste raskustega nad seejuures kokku puutuvad. Eraldi peatükk on pühendatud eessõnadele, kuna neis luuakse kontakt oodatava/loodetava lugejaga ning esitletakse oma elu narratiiviks kujundamise eesmärgi. Valik eessõnu on koondatud ka töö lisasse 1. Peatükis 2.1, mis keskendub autorite väljaütlemistele *autobiograafilise loometöö* erinevatest aspektidest, võetakse järgmisena vaatluse alla autorite kommentaarid ja hinnangud eluloo kirjutamise kui *mäletamise* kohta. Analüüsitakse, milliseid probleeme tõstavad esile uuritavate autobiograafiate autorid ning kuidas seeläbi muutub nende poolt koostatava narratiivi olemus.

Autobiograafia kirjutamise aeg on tekstis sisalduvate hinnangute ja kajastamist leidva materjali valiku puhul määravaks teguriks. Seetõttu lõpetab autori ja teksti suhteid käsitleva peatüki analüüs selle kohta, millised seoseid kirjutamismomendi aegse maailmaga autorid oma tekstidesse kaasavad ja millist informatsiooni need tekstid meile annavad.

Peatüki 2.1 olulisemad järeldused:

1. Eessõnades leiavad tihti äramärkimist autori eluseis kirjutamise hetkel, samuti põhjus, miks kirjutama asuti, kelle initsiatiivil seda tehti ning mida tekst autori nägemuse kohaselt sisaldab. Selgus, et mitmed autorid mainisid kirjutamise lohutust pakkuvat aspekti, võimalust taas minevikku vaadata ja oma mõtteid õnnelikumate aegade mälestusega täita. Autobiograafid eeldavad, et nende tekstide lugejaskonnaks saab olema nende pere ja lähedased, kellelt on tihti tulnud ka tuge kirjutama asumiseks.
2. Käesoleva töö tekstikorpuses käsitletud autobiograafiliste tekstide autorid peavad oma teksti põhi-eesmärgiks enda elu näitena tuues kajastada ja kommenteerida baltisaksa elulaadi. Viidatakse küll ka sellele, et antud tekstis on subjektiivne pilt toimunust, kuid esitatav ambitsioon – olla kadunud baltisaksa maailmapildi edasiandja – ei lähe autorite jaoks nende poolt kirjeldatava erapoolikusega vastuollu.
3. Oma elu narratiiviks kujundamisel saavad autorid kajastada vaid seda, mida nad *mäletavad*. Sealjuures leidub tähelepanekuid, kus kirjutaja kurdab, et ei suuda lahus hoida iseenda kogetut ja teistelt kuuldot, mis minevikku vaadates sulandub ühtseks tervikuks. Autobiograafia saab seega olla vaid teave selle kohta, mida ja kuidas autor soovib oma aega edasi anda, omandades subjektiivse töö staatuse mingi perioodi kohta.
4. Autobiograafi jaoks on mälestuste kirjapanek tihti ajendatud teatavast rahulolematusest tema ümber hetkel valitseva olukorraga, kusjuures impulss võib pärineda nii autori elukeskkonnast üldisemalt (valitsev riigikord, ühiskonnas üldisemalt probleemiks olevad tendentsid, nagu põlvkondadevahelise lõhe suurenemine jne) või ka isiklikust elusituatsioonist tulenevatest mõjuteguritest (üksindus).

Antud peatüki tulemusi analüüsid peab arvestama asjaolu, et subjektiivseks tööks tuleb pidada nii seda, mida autorid oma elu ja aja kohta teada annavad, kui ka seda, mida nad autobiograafia kirjutamise ja mäletamise kohta mainivad. Seega ei ole näiteks võimalik kindlalt väita, nagu ei oleks ühelgi antud tekstikorpuses oleva teksti autoril olnud ambitsiooni oma mälestustega laiemalt tuntuks saada, kuigi öeldakse, et kirjutatu on mõeldud lähedastele. Osaliselt on tegemist ka autobiograafilise kirjutamisega seotud konventsioonide realiseerumisega üksikteksti tasandil – kirjutatule tahetakse lisada peale oma elusündmuste kirjapaneku mingi laiem ja jäävam mõõde.

Töö uurimusliku osa teises peatükis käsitletakse erinevaid impulsse, mis on autoreid ajendanud oma elulugusid kirja panema. Lähtekohaks on selle peatüki puhul Jürgen Lehmanni eristus autobiograafiast kui ülestunnistustest, teadetest ja jutustustest.¹³ Tunnistuse aluseks oleks seejuures autori soov vesta teemadel, mis erinevatel põhjustel hinge vaevama on jäänud. Teate aluseks on teadmine, et kirjeldatav lugu on näiteks paljudest sarnastest elukäikudest. Tavaliselt eksisteerib sellisel puhul teatav erinevus kirjutajat ümbritseva aeg-ruumi ja kirjeldatava aeg-ruumi vahel. Kirjutaja soovib oma lugejat teavitada enda

¹³ Lehmann 1988: 57–62.

elamustest ja kogemustest kui nendest mõjuteguritest, mis on teinud temast sellise inimese, nagu ta on kirjutamise hetkel. Kolmanda tüübi, jutustuse puhul lähtub autor oma elu erisusest, peab seda talletamist väärivaks ja oluliseks.

Lehmanni tüpoloogiline eristus ei ole antud tekstikorpuse ulatuses rakendatav täies mahus – analüüsitavate tööde puhul ei joonistu välja selgeid piirjooni tekstide vahel, sest üks ja seesama autor võib erinevaid elusündmusi meenutades ja kajastades oma hoiakuid nii kirjeldatavate sündmuste lõikes kui ka vaadeldava perioodi kronoloogilises ulatuses muuta. Hoolimata neist kitsendustest, mida tuleb Lehmanni teooria puhul arvestada, lähtuti töös mainitud alajaotusest, rakendati seda analüüsitavatele tekstidele, et iseloomustada autori emotsionaalset seotust oma tekstis sisalduva materjaliga.

Töös analüüsitavate tekstide puhul võis enim täheldada kaht esimest tüüpi ajendeid. Ühest küljest kirjutavad autorid selleks, et rääkida aegadest, kohtadest ja inimestest, mis on neile tähtsad ja mille kaotamine neile haiget teeb. Kirjutamisel on antud juhul teraapiline toime, kuid mitte tavapärases mõttes (et rasked ja traumeerivad sündmused kirjutamise abil endast distantseerida ning neist üle saada), vaid pigem selles mõttes, et kirjutamine annab võimaluse viibida enda loodud maailmas, mis sisaldab igatsetut ja puuduolevat. Sellise kirjutamise üheks ajendiks võib olla üksindustunne ja/või teatava mittemõistmise tajumine enda suhtes.

Teisest küljest käsitletakse oma teksti kui põlvkondadevahelist sidet, kui teabe edastamist läbi iseenda elu prisma selle kohta, kes on baltisakslased, kust nad on tulnud ning mis on neile iseloomulik. Selle teabe hulka kuulub ka hulganisti autori enda isikuga vähem seonduvat materjali, mis kaasatakse teksti, et see siduda omamoodi “baltlaseks olemise õpikuks”. Tekstidest kajab vastu innukas soov edasi anda oma nooruspõlve kadunud maailma eripära – tuntud väljend “vana hea aeg” on tihti sünonüümiks Eestis ja Lätis veedetud nooruspõlvele. Autobiograafilise teksti pikitud väljendid – “meil, nagu paljudes baltisaksa peredes”, “nagu oli kombeks” jne – viitavad ülalmainitud soovile tuua enda elu tüüpilise baltisaksa eluloo näitena. Paljud autorid mainivad teksti alguses, et nad kirjutavad lastele või lastelastele, et need teaksid, missugune oli nende minevik ja kodumaa ning läbi selle teadmise mõistaksid oma esivanemaid paremini. Kirjandusest, nendestsamadest tekstidest, oli saanud kirjutajate ja nende järgnevate põlvkondade jaoks oluline side minevikuga, kuna füüsiliselt kogetav see maailm enam ei olnud. Seega oli autobiograafial nende inimeste jaoks identiteeti taasloov ja talletav funktsioon.

Väga olulisel kohal on ka ühtekuuluvustunde rõhutamine. Baltisaksa seltsielu, mis koduseil Baltimail loomuliku elukeskkonna moodustas, oli võõrsil nii materiaalsel põhjustel, suurte vahemaade tõttu, aga ka ümbritseva keskkonna tõttu raskendatud. Baltisakslased pidasid (ja peavad tänini) oma päritolu väga oluliseks (ja see pole omane sugugi mitte ainult aadlikele), kuid muutunud tingimustes – vaesel sõjajärgsel Saksamaal – peeti baltisakslaste hoiakuid ja vaateid tihti sobimatult arrogantseiks, kohatuiks ja võõraiks.¹⁴ Esimese põlvkonna emigrandid on säärastest hinnangutest sageli üle, kuid järgmistele põlvkondadele on see juba raskem. Seetõttu ei ole sõjajärgsel Saksamaal kirjutatud tekstides baltisaksa “meie-tunne” enam iseenesestmõistetav. Samas on ühtekuuluvustunde rõhutamisel eriti kaalukas osa baltisaksluse olemuse edasiandmisel Saksamaal sündinud lastele, kes tõelist baltisaksa maailma kogenud polnudki, kuid kes pidid oma kasvatuse ja meelelaadi järgi saama kasvatatud baltisaksa vaimus. Autobiograafiliste tekstide kohta võib öelda, et need annavad lugejale mingisse gruppi kuulumise tunde, otsekui oleks tal palju esivanemaid.

¹⁴ Mälestused peaksidki autorite arvates aitama ajalugu õigesse valgusesse nihutada, pakkudes järeltulevatele põlvedele korrektset ajaloopilti. Selline tugev usk omaenda vaatenurga ilmeksimatusesse annab tunnistust autorite pühendumusest ja veendumustest. Iseloomustamaks kollektiivsest vaatepunktist kaitsepositsioonile asunud autoreid, sobib minu arvates Klaus Mülleri tähelepanek, kes väitis oma uurimuses homoseksuaalide autobiograafiatest järgmist: “Soov enda identiteedi järele tekib enamasti seal, kus miski lahti seletamist vajab: keelatud või valesi mõistetud tunnete juures” (Müller 1991: 164). Just tunne, et mind ei ole õigesti mõistetud, tundub paljude autorite puhul olevat kirjutamist ajendanud impulsiks. Keerulised, segavad momendid oma rahva ajaloos on autori jaoks tajutavad kui mõrad oma rahva identiteedis. Autobiograafia kirjutamine võib sellisel juhul autorit aidata, vasturääkivusi siludes ja probleemidele oma vaatenurgast lahendusi ja vabandusi otsides läbitakse sisemise puhastumise teekond. Iseenda kirja pandud elu ja olustik tundubki autobiograafile, nagu ka tema lugejatele, raamatuks kirjutatuna, tekstina, see “õige” elu olevat: on ju nüüd elu mõte märksa selgemalt piiritletud, kui ta seda tegeliku eluloo jooksul oli (vrd. Schmitz-Emans 1995: 300).

Ning just seda näibki baltisaksa mälestuskirjandus ühe eesmärgina taotlevat – toetada järeltulevate põlvete baltisaksa identiteedi kinnistumist.

Peatükis 2.3 vaadeldakse tekstide stilistilist külge ning tuuakse välja mõned iseloomulikud jooned. Teksti kirjandusliku viimistluse analüüsi eesmärgiks on näidata teoste erinevate tasandite vahel eksisteerivaid seoseid. Seepärast tuuakse selles peatükis esile stilistilisi aspekte, mida autorid kasutavad, et rõhutada oma teksti mõju baltisaksa elulaadi edasiandjana – “meie”-vormi kasutamine, pöördumised inimeste või ka institutsioonide poole, aegade varieerimine vastavalt kirjeldatava sündmuse emotsionaalsele taustale, põhjalike kirjelduste ning täpsete tsitaatide teksti sisse põimimine ning naljade ja anekdootide kasutamine on peamisteks stilistilisteks võteteks, mida autorid oma sisulise sõnumi rõhutamiseks kasutavad.

4. KULTUURIMÄLU ILMINGUD UURITUD TEKSTIDES

Doktoritöö analüütilise osa neljas ja kõige mahukam peatükk käsitleb kultuurimälu kuvandeid uuritud tekstides. Esmalt keskendutakse tekstides edasi antud mina-pildile, seejärel analüüsitakse ruumi ja aja kirjeldamise viise. Neljanda peatüki kõige ulatuslikum osa on pühendatud ajalooliste sündmuste kajastustele uuritavates tekstides.

Tekstikorpuses olnud tekstides esineva mina-pildi kujutamisel on samad põhimotiivid ja ideed mis baltisaksa kirjandusest ja ajalookirjutusestki tuttavad.

Peatüki 2.4.1 olulisemateks tulemusteks on järgmised tähelepanekud:

1. Baltisakslaste eksistentsi kujutamine *võitlusena*, kuna elati alati väiksema grupina suuremate rahvaste keskel. Oletatavasti on siinkohal tegemist tagasivaatelise hinnanguga, mida Baltimaail elades sarnaselt sõnastatud ei oleks. Hiljem läbielatud sündmusi kirjeldades tundus valitsenud olukord kindlasti teravamana, kui see argipäevaelus tegelikult oli. Eri rahvaste kooseksisteerimine oli ju näiteks Eesti ja Läti linnades sajandeid reeglilik, mitte erijuhtumiks, ning seega on *võitlusmotiivi* rõhutamisel selge hinnanguline varjund.
2. Kuulsusrikka mineviku rõhutamine, uhkus oma päritolu üle ning ajaloolise positsiooni ja ka rolli tunnetamine. Autorid toovad tihti baltisaksa enesetunnetuse olulise komponendina esile, et baltisakslased kuulusid enamjaolt ühiskonna koorekihti. Neid sakslasi, kes oma vaimselt ja ühiskondlikult positsioonilt vastaval tasemel polnud, ei loetud “meie”-gruppi kuuluvaiks.
3. Mitmetes tekstides on kasutusel tuntud retoorika baltisakslastest kui kultuuritoojatest (*Kulturbringer*) ning saksluse ideaalide eest seisjatest. Samuti rõhutatakse Baltikumi asukohta kultuurilises mõttes ida ja lääne piiril ning sellest tulenevalt baltisakslaste suurt missiooni läänelike väärtuste kandjatena.
4. Mina-pildi üheks komponendiks on ka tüüpilised “preisi voorused” – korra- ja puhtusearmastus, distsipliin ning kohusetunne.
5. Oluline aspekt baltisaksa kultuurimälu kirjeldamisel on n-ö “kohamälu”. Baltisakslased rõhutavad oma territoriaalset kuuluvust. Seejuures ei tähenda kodumaa mitte ainult Balti provintse, kodumaatunne liigub aste-astmelt väiksemate territoriaalsete üksuste poole – esmalt küll kogu Baltikum, ent siis provintse, linn või küla ja lõpuks vanematekodu ümbrus. Eelkõige näib baltisaksa kodumaatunne olevat seotud maastike ja küladega, aga ka linnadega ning linnades eriti kirikutega. Kuna paljud autorid elasid oma tekstide kirjutamise ajal juba sõjajärgses maailmas, kus inimesed rohkem liiguvad ja oma elu jooksul enamasti mitmes kohas elavad, tundsid nad endisaegse “paiksema” elustiili järele vahel ka igatsust. Ümbrus, loodus, arhitektuur, balti mõtte- ja elulaad kujundasid autorite sõnul baltisakslastest ühtse kogukonna. Autorid peavad väga oluliseks oma suurt hingelist seotust sünni- ja elukohaga. Igatsust oma lapsepõlve- ja/või noorusemaa järele ning sellest tingitud idealiseerimist süvendab kindlasti sõjajärgses Euroopas tekkinud olukord, kus ida ja lääne eraldatus üksikisiku vaatenurgast oli absoluutne ja lõplik.

Peatükis 2.4.2 vaadeldakse *tunnetusliku aja* ja *tunnetusliku ruumi* kujutamist uuritud tekstides. Mineviku kirjeldamisel mainivad autorid tihti aja rahulikku ja harmoonilist kulgu. *Ruumi* kirjeldades eristuvad ühest küljest maastike, linnade ja külade ning teisest küljest korterite, majade ja aedade kirjeldused. Esile tõstetakse aspekte, mis olid tunnetuslikult või ka objektiivselt mineviku maailmas teisiti, tüüpiliseks jooneks on Eesti ja Läti maastike ilu rõhutamine.

5. AJALOOSÜNDMUSED BALTISAKSA AUTOBIOGRAAFIATES

Doktoritöös käsitlesele võetud aja jooksul – 19. sajandi viimastest kümnenditest kuni baltisakslaste ümberasustamiseni aastail 1939/40 – toimusid Baltikumis suured ühiskondlikud muutused. Venestamine, eestlaste ja lätlaste rahvusliku iseteadvuse tõus, 1905. aasta revolutsioon, Esimene maailmasõda ja sellele järgnenud rahvusriikide loomine on ajaloolised sündmused, mis sellesse perioodi mahuvad ja mis kogu praeguse Eesti ja Läti aladel valitsenud ühiskonnakorra uueks löid. Baltisakslastel tuli tajuda oma positsiooni järk-järgulist nõrgenemist, mis lõppes nende lahkumisega 700 aastat nende rahvakillule kodumaaks olnud aladelt.

Vaadeldes mainitud ajalooliste sündmuste kajastamist baltisaksa autobiograafiates, kerkivad esile järgmised põhitendentsid:

1. Baltisaksa autorid ei kirjelda läbielatud ajaloolisi sündmusi naturalistlikus võtmes, esile tõstetakse enamasti läbielatu emotsionaalne külg kas iseenda või kollektiivi vaatenurgast.
2. Ajalooliste sündmuste kajastamises eristuvad teatud korduvad põhijooned, mis tekitavad illusiooni, justkui oleks tollaegsed sündmused tõepoolest kollektiivselt tajutud ja läbi elatud. Olulisi murdepunkte, nagu näiteks Sarajevo atentaadist kuulmine või ümberasustamisest teadaasaamine, kirjeldatakse sarnases võtmes.
3. Perioodi sajandivahetusest kuni Esimese maailmasõjani käsitletakse valdavalt idüllilisena. Venestamine ja 1905. aasta revolutsioon on autorite käsitluses siiski vaid mõrumad episoodid selles ajas, suurte katastroofidena neid sündmusi tagasivaates ei tajuta. Siinkohal on oluline ka tõsiasi, et enamik autoritest oli sel ajal veel lapsed või noorukid ning ajalooliste sündmuste tähendus jäi neile kaugemaks kui hilisemas elus. Samas peab mõnema, et nimetatud sündmused ei toonud endaga kaasa baltisaksa harjunud maailmakorda nii põhjalikke muutusi, nagu rahvusriikide loomine või ümberasustamine, ja seega tunduvad viimatimainitud sündmused tagasivaates vähemtähtsad.
4. Esimese maailmasõja kajastamine on valdavas enamikus loetud tekstides põhjalik ja emotsionaalne. Oli ju sõja kulg etteaimamatu ning sellega seoses vaheldusid suured lootused ja pettumused mitmel korral. Sõja lõpp tõi aga endaga kaasa baltisakslaste jaoks suured muutused, mida tekstides ka kajastatakse. Tekstidest jääb mulje, et autorid projitseerivad suure osa traagikast, mis Esimene maailmasõda baltisakslaste jaoks kaasa tõi, Sarajevo atentaadist kuulmise kirjeldamisse. Kuigi atentaadi toimumise ajal ei olnud veel sugugi selge, et just selle sündmusega saab alguse periood, mis baltisakslaste positsiooni Eestis tunduvalt muudab, on tekstides sageli viidatud just sellele hetkele kui pöördepunktile.
5. Eesti ja Läti rahvusriikide loomine toob tekstidesse põlisrahvaste ja sakslaste vaheliste suhete teravama käsitluse. Autorid kirjeldavad enda ja oma kogukonna positsiooni muutust. Mõned autorid mainivad, et nad kohanesid oludega, mitmed aga kinnitavad tagasivaates, et juba rahvusriikides elades olevat selge olnud, et baltisakslusel ei ole enam Baltikumis tulevikku.
6. *Umsiedlungi* kui lõpliku kodumaalt lahkumise kirjeldused on paljudes tekstides tugeva emotsionaalse kaasaelamisega kirjutatud. Mõned autorid peatuvad põgusalt ka natsionaalsotsialistlike meeoleude leviku kirjeldamisel baltisakslaste hulgas, peamine selle sündmuse kirjeldamisel on aga erilise lõpetatuse ja lõplikkuse tunde edasiandmine. *Umsiedlung* on paljude autorite jaoks ka viimane sündmus, mida nad oma elulugudes kajastavad.

KOKKUVÕTE

Doktoritöös keskenduti avaldamata autobiograafilisele materjalile. Selle eelduseks olnud väide, et avaldamata tekstid erinevad suuresti avaldatud tekstidest, ei leidnud aga tehtud analüüsi tulemusena kinnitust. Kuigi sõjajärgsel ajal autobiograafiaid käsitletud uurijad on paljude korpuste alusel kindlaks teinud, et viimasel viiekümnel aastal kirjutatud tekstide autorid on võrreldes varasema ajaga enesekesksamad, avatumad ja kriitilisemad, ei või seda aga väita antud töö aluseks olnud korpuse puhul.

Oma elust rääkides ja järeltulevatele põlvedele baltisaksa elulaadi õpetades jätkavad baltisaksa autobiograafiakirjutajad nende rahvakillule omast suulise pärimuse traditsiooni – baltisaksa kogukonna elu käsitlevate lugude jutustamist, mis oli Baltimail elades väga levinud ja armastatud. Nagu ütleb Gero von Wilpert: “Baltlased on minevikku vaatavad inimesed. Mitte ühegi teise rahva juures ei ole isiklik saavutus sedavõrd allutatud päritolule. Baltlane ei küsi: mida ta teeb?, vaid: mis perekonnast ta pärineb?”¹⁵ Seega jätkavad baltisaksa mälestustekirjutajad traditsiooni, milles nad ise üles kasvanud on. Kodumaal oleks nad neid lugusid ehk kaminavalgel jutustanud, võõrsil ja teistes oludes panid nad needsamad mõtted aga kirja.

Kuigi baltisakslased olid Baltimail elades privilegeeritud seisuses, tuli neil oma Eestis ja Lätis viibimise ajal ja hiljem Saksamaal pidevalt võõra rahva ja võõra mentaliteediga kohaneda. Baltikumis tõstaksin siinkohal esile konkreetsed poliitilised sündmused, näiteks Eesti ja Läti vabariikide loomine koos sellele järgnenud maareformiga, mis baltisakslaste olukorra keeruliseks tegid. Ning ega Saksamaalgi baltisakslased läbinisti positiivset vastuvõttu ei kogenud. Baltlastele omane kerge arrogantsus ja üleolekutunne oli sakslastele võõras ja neid kritiseeriti tihti nende iseloomuomaduste pärast. Seetõttu on baltlaste mentaliteedis võõras-olemine ja enda positsiooni erilise tunnetamine oluliseks komponendiks. Välised tingimused viisid selleni, et identiteediotsingud ja mina- ning meie-pildi kajastamine näisid eluliselt vajalikeks. Saksamaal kirjutatud tekstide kohta kehtib see veel enamgi kui üldiselt baltisaksa kirjanduse kohta. Kirjandus – eriti ka mälestuskirjandus – sai ainsaks kohaks, kus oma endist elulaadi kajastada, veel kord tunnetada ja väärtustada.

Kindlustatud elu Baltimaades oli selleks eluperioodiks seljataha jäetud ning seisuseau ja mälestused möödunud aegadest omandasid veelgi suurema tähtsuse. Mitte ainult enda jaoks, vaid ka järeltulevatele põlvedele tuli luua baltisakslust kajastav veenev tunnetus- ja väärtuspilt, mis suudaks seda mõtteviisi ja hoiakutekogumit positiivses ja jäljendamist väärivas vormis edasi kanda. Mälestused olid seega ka kasvatusvahendiks, omaenda väärtushinnangute ning käitumismallide põhjenduseks ja selgituseks, mis pidid lastele baltisaksluse olemuse tabamise ja jäljendamise võimalikuks tegema. Kirjeldatud elusituatsioonid koostatud autobiograafiad vaadeldud uurimiskorpuses kannavad eriti tugevalt mineviku idealiseerimise pitsatit, kuigi see joon on muidugi omane autobiograafiakirjandusele üldiselt. Baltisaksa autorid ei kahtle oma väidete õigsuses. Nad ei maini, et oleksid uurinud ajalehti, kasutanud oma päevikuid vms. Tekstid annavad edasi nende inimeste maailmapilti, mõtlemata, et nooruses paistsid mõned asjad ehk teises valguses. Sekundaarsete allikate mittemainimine ei tähenda muidugi üheselt, et autorid seda siiski teinud poleks, oluline aga on, et nad annavad edasi oma mälestuspildi ilma sisemiste kõhklusteta. Selle meelekindluse taga on teadmine, et edastatakse mingit üldisemat tõde kui lihtsalt enda elulugu. Autobiograafidel on oma elust kindel ettekujutus, vahel ei ole see ajalooliste allikatega kokku langev, aga see pole neile tähtis. Ja see pole tähtis ka lugejale, kelle jaoks nende tekstide väärtus seisnebki just nende subjektiivsuses ja tendentslike ajalookäsitluste varjus hoomatavas baltisaksa maailmapildi ühtsuses.

¹⁵ Wilpert 2005: 125.

DEUTSCHBALTISCHE AUTOBIOGRAPHIEN ALS DOKUMENTE DES ZEIT- UND SELBSTEMPFINDENS: VOM ENDE DES 19. JAHRHUNDERTS BIS ZUR UMSIEDLUNG 1939

Zusammenfassung

In der Dissertationsschrift "Deutschbaltische Autobiographien als Dokumente des Zeit- und Selbstempfindens: vom Ende des 19. Jh. bis zur Umsiedlung 1939" wurden Autobiographien deutschbaltischer Autoren als Selbst- und Gruppendarstellungen und als Dokumente des Zeitempfindens betrachtet. Mittels der Textanalyse wurde ein Beitrag zur Erinnerungsgeschichte und Mentalitätsgeschichte der Deutschbalten geschaffen – es wurde vor allem der Frage nachgegangen, wie die deutschbaltischen Autoren ihre Vergangenheit gesehen und gedeutet haben, wie sie von ihnen dargestellt worden ist, und welche zentralen Elemente in der Identitätskonstruktion sich aufzeigen lassen. Darüber hinaus sind aber auch Aspekte der Textgestaltung und der Reflexion über die Gedächtnisarbeit berücksichtigt worden.

In der vorliegenden Arbeit wurden 43 autobiographische Texte von Deutschbalten als Quellen herangezogen. Die Texte stammen überwiegend von Laienautoren und befinden sich als Manuskripte in verschiedenen Archiven in Estland, Lettland oder Deutschland, sind im Selbstverlag in kleinen Auflagen erschienen oder sind im Privatbesitz.

Diese Arbeit stellt einen Versuch dar, die deutschbaltischen Autobiographien in ihrer Subjektivität zum Forschungsgegenstand zu erheben, der künftig auch enger mit der Geschichtswissenschaft verknüpft werden könnte. Die Widerspiegelung der historischen Ereignisse in den autobiographischen Texten der Deutschbalten, die in der vorliegenden Arbeit unter anderem analysiert wird, kann bei den Behandlungen der deutschbaltischen Geschichte in den entsprechenden Perioden fruchtbar gemacht werden.

Die Ergebnisse der vorliegenden Analyse zeigen, dass die deutschbaltischen Autoren ihre verlorene Heimat und die damit verbundene Lebensperiode als den Kern ihrer Identität auffassen. Die Zugehörigkeit zum deutschbaltischen Volksstamm vermittelt den Autoren das Gefühl der Verpflichtung zur Weitergabe der Ideale und Vorstellungen früherer Generationen. Die Autoren spüren das Bedürfnis, ihr Leben als exemplarisch für die vergangenen Zeiten darzustellen. Bei der Analyse der deutschbaltischen Autobiographik kristallisierte sich nachdrücklich eine Schreibintention heraus, die die meisten Autoren geteilt zu haben scheinen – die verlorene Welt der baltischen Heimat als positiv darzustellen. Dabei hat das Trauma des Heimatverlustes eine Rolle gespielt, die gewöhnliche Neigung der Menschen, die Kindheit und Jugend zu idealisieren, aber auch der Wunsch, den Kindern und Enkeln über eine Zeit zu berichten, die die Autoren als Menschen geprägt hat. Ein wichtiges Ziel bei diesen Erzählungen über das eigene Leben ist es gewesen, das Deutschbaltentum den Nachkommen als etwas Wertvolles und Identitätsstiftendes darzustellen. Deswegen finden wir in den Texten teilweise auch Verharmlosung und Verschönerung. Da beim Verfassen der Texte unverkennbar Sehnsucht und Nostalgie aufgekommen sind, sind negative Erlebnisse nur in geringerem Maße verschriftlicht worden. Es lässt sich feststellen, dass das Schreiben auch bei den deutschbaltischen Autoren als eine Art Traumabewältigung interpretiert werden kann. Hier wird aber die Bewältigung nicht dadurch erzielt, dass man die Enttäuschung über ein bescheideneres und engeres Leben fern der Heimat ausdrückt, sondern indem man das Positive der vergangenen Zeiten nochmals aufleben lässt.

ANALÜÜTILISES ÜLEVAATES VIIDATUD KIRJANDUS

- ASSMANN, Jan 1988. Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. – J. Assmann, T. Hölscher. *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- DILTHEY, Wilhelm 1998. Das Erleben und die Selbstbiographie. – G. Niggel. *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Darmstadt: Wiss. Buchges., 21–32.
- ERLL, Astrid 2002. *Literatur und kulturelles Gedächtnis: Zur Begriffs- und Forschungsgeschichte, zum Leistungsvermögen und zur literatur-wissenschaftlichem Relevanz eines neuen Paradigmas der Kultur-wissenschaft*. Literaturwissenschaftliches Jahrbuch, Bd. 43. Berlin: Duncker & Humblot.
- GLAGAU, Hans 1903. *Die moderne Selbstbiographie als historische Quelle*. Marburg: N.G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung.
- GUSDORF, Georges 1998. Voraussetzungen und Grenzen der Autobiographien. – G. Niggel. *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Darmstadt: Wiss. Buchges., 121–147.
- KIRSS, Tiina 1999. Ariadne lõngakera: Eesti naiste Siberilood nende elulugudes. – *Paar sammukest: Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 23–31.
- KURVET-KÄOSAAR, Leena 2000. Naistega juhtus teisi asju: Teine maailmasõda, vägivald ja rahvuslik identiteet Käbi Laretei teoses “Mineviku heli” ja Agate Nesaule teoses “Naine merevaigus”. – *Ariadne Lõng*, 1/2, 84–96.
- LEJEUNE, Philipp 1994. *Der autobiographische Pakt*. (Im Original *Le pacte autobiographique* 1975). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- LEJEUNE, Philipp 1998. Der autobiographische Pakt. – G. Niggel (Hrsg.). *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Darmstadt: Wiss. Buchges., 57–62.
- LEHMANN, Jürgen 1988. *Bekennen – Erzählen – Berichten. Studien zur Theorie und Geschichte der Autobiographie*. Tübingen.
- LUKAS, Liina 1997. Võõra motiiv baltisaksa kirjanduses. – *Akadeemia*, 11, 2322–2343.
- LUKAS, Liina 2002. Ühest hääbuvast maailmast. – *Keel ja Kirjandus*, 3, 153–164.
- LUKAS, Liina 2004. Läbielatud ruum? – *Akadeemia*, 3, 531–561.
- LUKAS, Liina 2005. Kirjanduslikust ruumikujutusest Jaan Oksa ja Eduard von Keyserlingi näitel. – *Keel ja Kirjandus*, 5, 345–358.
- MAHRHOLZ, Werner 1919. *Deutsche Selbstbekenntnisse. Ein Beitrag zur Geschichte der Autobiographie von der Mystik bis zum Pietismus*. Berlin: Furche.
- MISCH, George 1949. *Geschichte der Autobiographie*. Bd. I: Das Altertum. 1. Hälfte. Bern: Francke.
- MÜLLER, Klaus 1991. *Aber in meinem Herzen sprach eine Stimme so laut: homosexuelle Autobiographien und medizinische Pathographien im neunzehnten Jahrhundert*. Berlin: Verlag Rosa Winkel.
- MÜLLER, Klaus-Detlef 1976. *Autobiographie und Roman. Studien zur literarischen Autobiographie der Goethezeit*. Tübingen: Niemeyer.
- NIGGL, Günter 1977. *Geschichte der deutschen Autobiographie im 18. Jahrhundert*. Stuttgart: Metzler.
- PASCAL, Roy 1998. *Die Autobiographie als Kunstform*. – G. Niggel. *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Darmstadt: Wiss. Buchges., 148–157.
- PASCAL, Roy 1965. *Die Autobiographie. Gehalt und Gestalt*. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz: Kohlhammer. [Esmatrükk pr. keeles 1959].
- SCHMITZ-EMANS, Monika 1995. Max Frischs Poetik der Schrift. – *Schrift und Abwesenheit. Historische Paradigmen zu einer Poetik der Entzifferung und des Schreibens*. München: Wilhelm Fink Verlag, 297–301.
- SEGBRECHT, Wulf 1998. Über Anfänge von Autobiographien und ihre Leser. – G. Niggel. *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Darmstadt: Wiss. Buchges.
- SHUMAKER, Wayne 1998. Die englische Autobiographie. Gestalt und Aufbau. – G. Niggel (Hrsg.). *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Darmstadt: Wiss. Buchges., 75–120.

- STAROBINSKI, Jean 1989. Der Stil der Autobiographie. – G. Niggli. *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Darmstadt: Wiss. Buchges., 200–213.
- UNDUSK, Jaan 1992. Saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogia. – *Keel ja Kirjandus*, 10–12.
- UNDUSK, Jaan 1993. Baltisaksa kirjandus: tegu ja tekst. – *Vikerkaar*, 10, 26–31.
- UNGERN-STERNBERG, Armin v. 2003. *Erzählregionen*. Bielefeld: Aesthesis.
- WILPERT, Gero v. 1979. *Sachwörterbuch der Literatur*. 6. verbesserte und erweiterte Auflage. Stuttgart: Kröner.
- WILPERT, Gero v. 2005. *Baltische Literatur. Thesen und Hypothesen*. Jahrbuch des baltischen Deutschtums. Lüneburg: Carl-Schirren Gesellschaft.
- WUTHENOW, Ralph-Rainer 1974. *Das erinnerte Ich. Europäische Aufklärung und Selbstdarstellung im 18. Jahrhundert*. München: Beck.